

Vajda Kornél

Tankönyv és politika

Aki olyasféle cikk megírására vállalkozik, mint amelyet az alábbiakban prezentálunk az olvasónak, jól teszi, ha hosszas mentegetőzéssel, magyarázkodással indít. Hogy miért, az magukból a mentegetőzésekből is ki kell, hogy derüljön. Mindenekelőtt a cím kíván magyarázatot. Természetesen nem a politika – akármiféle (mondjuk libertárius-anarchista vagy kommunista) – megvetése, lebecsülése okán került ez a szó második helyre a tankönyvek után. Egyszerűen csak arról van szó, hogy nem a politika érdekli a szerzőt, hanem a politika hatása, kényszere, nyomása, befolyása (stb.) a tankönyvekre. A főhős tehát a tankönyv, őt illeti az első hely. E sorok szerzője a tankönyvet tanulmányozta, belőlük vonta le következtetéseit arra nézvést, hogy mikor és mennyire befolyásolta ezt a műfajt a politika. Természetesen a politika legszélesebb értelmére gondol, ezt a szót leírván. Később differenciálni fog, de egyelőre azt érti politikán, amit a köznyelv. Vagyis az állam- és kormányhatalmat, annak működését, annak struktúráit és sajátosságait. Persze itt azonnal élnie kell egy megszorítással. Az oktatáspolitikát csak alig-alig fogja érinteni. Hisz az már nem is politika igazán, hanem csak (?) szakpolitika. Igaz, ilyenként hatalmas hatással lehet, és van is a tankönyvekre, ám csak (?) annyiban, amennyiben a nagypolitika kívánalmait, követelményeit, eszményeit, ideológiáit (stb.) lefordítja, átfogalmazza az oktatás és nevelés nyelvére, nyelvezetére. Túlnyomórészt azonban valóban szakkérdésekkel foglalkozik. A továbbiakban azért nem fog szó esni oktatáspolitikáról, mert működésének, hatásának azt a nagyobbik részét, amely valóban „szak”, nem tárgyaljuk. Azt a másik, kisebb részét azonban, amelyre most utaltunk, egyszerűen hozzácsapjuk a nagypolitikához, magához a politikához, hisz – ha „fordítóként” is – annak a kívánalmait, követelményeit fogalmazza meg. És ennyiben nem is szakpolitika.

Ám a mentegetőzéseknek még csak az elején vagyunk. Az persze a priori tudható, hogy aki ilyen általános címet ad dolgozatának, az nem végzett komoly kutatásokat. Aki csak egy kicsit is ismeri a témában megjelent könyvek és tanulmányok valamely szegmensét, az tudhatja, hogy az igazi kutatók gondosan kijelölt tankönyv-korpusszal dolgoznak, azt vizsgálják, hogy egy-egy korszak egy-egy tankönyvcsoportja miben és mennyiben mutatja ugyanazon korszak politikájának, politikai eszmerendszerének, politikai ideológiájának a hatásait. Valamint azt is – adatolva, kivesézve –, hogy mikor milyen konkrét hatások érték a tankönyvírókat, a tankönyvkiadást, a tankönyvhasználatot stb. Levéltári adatok, levelezések ismerete, jogszabályok és használati utasítások, jegyzőkönyvek, emlékeztetők (stb.) sokasága teszi plauzibilissé, hogy mikor, miben, mennyiben és miként szőtt bele a politika a tankönyvek világába. Ezúttal ilyesmiről nem eshet szó. A szerző általános, nagy tendenciákat szeretne fölvezetni, vagyis megle-

hetősen szélhámos módon jár el. Úgy hiszi, meglehetősen sok angol, francia és német középiskolai tankönyvet lapozott már életében, régieket és maiakat egyaránt, van tehát némi betekintése. A politikáról pedig tudni vél annyit, hogy azt hihesse, észlelte, észleli a tankönyveken annak – ilyen vagy olyan – hatását. Sapientia. A bölcsek tudják, mit és mennyit ér az ilyen megközelítés. A szerző mindössze abban reménykedik, hogy gondolatai, talán valóban szélhámos megállapításai – kemény visszautasításuk, elvetésük, kifordításuk révén – előbbre vihetik a téma valóban komoly kutatását.

És még mindig a mentegetőzés: angol, francia és német (no meg természetesen, ha csak utalások erejéig is, magyar) tankönyvek bázisán készült ez a cikk. Konkrét tankönyvekre azonban nem hivatkozunk. A bőség zavara okán. Csak tankönyvtípusokról lehet szó ebben az összefüggésben. És persze arról is szólni kell, hogy egész világrészek kimaradtak a felmérésből. Az Egyesült Államok tankönyveiről alig van fogalma a szerzőnek, a harmadik világ tankönyveit pedig egyáltalán nem ismeri. Súlyosabb vád lehet, hogy a szomszédos országok (Ausztria kivétel) szintén kívül estek, esnek szemhatárán. Így persze könnyű nagyobb tendenciákat, trendeket felvázolni. De hát mindössze ennyi tellett tőlünk.

Nos, immár belevágva magába a témába, elsőül egy regényrészletet idéznénk. Nyilván mindenki ismeri Jules Verne Grant kapitány gyermekei című opuszát. Ebben olvasható a remek passzus arról, hogy mit tanulnak az ausztrál bennszülött gyermekek a világ földrajzáról. Paganel, a nagy (francia) földrajztudós faggatja a kis bennszülött fiúcskát, Tolinét, aki földrajzból kitüntetéssel végzett, mit is tud a világ földrajzáról. A tudós legnagyobb meglepetésére kiderül, hogy Toliné úgy tudja – híven tankönyvei szövegéhez –, hogy mind az öt földrész angol uralom alatt áll, hogy nemcsak Óceánia, Afrika és Ázsia angol birtok, de Európa is az angoloké, Spanyolország, Oroszország, Ausztria, Poroszország, Franciaország és többiek csak tartományok, nem igazi országok, Franciaországot például angol kormányzó irányítja.

Nos, Verne – bizonyíthatóan – túlzott. Ám lényegében igazat írt. Az akkori angol tankönyvek – no, és nemcsak a bennszülöttek számára írottak – valóban úgy mutatták be a világot, mint amely lényegében angol gyarmatokból, birtokokból, tartományokból állt. Volt más is, ám azok elhanyagolhatónak tűntek – a tankönyvek szövegei, terjedelmi beosztásai, tárgyalásmódja okán. (Persze egy angol Jules Verne alighanem hasonlókat írhatott volna egy angol földrajztudós valamelyik francia gyarmaton megfaggatott bennszülöttjével kapcsolatban.) És az az igazság, erre a nacionalizmusnak, mint közép- és kelet-európai specialitásnak a cáfolatai oly igen rámutattak (nálunk Vekerdi László volt az élharcos ebben a küzdelemben), hogy az angol és a francia nacionalizmus a 19. század végén, a 20. század elején valamiféle világrekordot ért el. És ez a nacionalizmus fölötté vaskosan megmutatkozott a tankönyveken, tankönyvekben.

Ne szóljunk az elemi oktatásban használt francia tankönyvekről, amelyek – élénk ellentétben a már akkor is világszínvonalú francia történetírással – ósdi és ócska mítoszok sokaságát ültették el a francia csodákról az írni-olvasni épp csak tanulóiban. Emlékezzünk a középiskolai tankönyvekre, amelyek a világtörténetet a régi, középkori módon mintegy „Isten tettei a franciák által” (Gesta Dei per

francos) szinten mutatták be, alig hagyván teret a nem franciák által elkövetett dolgokra. Persze ne essünk túlzásokba. Minden fejlett, vagy magát fejlettnak vélt náció (a mienk is) elsősorban a nemzeti történelemmel, a nemzeti földrajzzal, a nemzeti irodalommal (stb.) foglalkozott. A politika hatása volt ez? Minden bizonytal. A nemzetállamok (vagyis a magukat nemzetállamoknak deklarálók) politikája kényszerítette a tankönyvekre a nemzeti mindenek fölött valóságát. A tudomány tette volna ezt? Nem. Némi gyengéd nacionalizmus (kivételesebb esetekben persze túlon túl sok is) volt a szaktudósokban is.

A tankönyvek azonban messze fölül múlták az épp recens tudományos közleményeket. A nemzetállam kormányának, a nemzetállam politikájának volt szüksége mélyen nacionalista tankönyvekre, nemzeti szellemben nevelt leendő állampolgárokra, a politika céljaival – kisgyerekkortól – azonosuló állampolgárokra. Amiként a politikai nyomást akkoriban forradalmi, kezdeményező módon alkalmazó Napóleon tette a nyomdászokkal, kijelentvén egy, a nyomdászképzéssel kapcsolatos tanácskozáson, hogy az államnak mindegy, ügyesek, vagy ügyetlenek-e a nyomdászok, a fontos, hogy lojálisak legyenek a hatalomhoz, akként a 19. század közepére-végére kialakult a tankönyvírásnak, tankönyv-íratásnak is az a módja, amely ezt a lojalitást követelte meg elsősorban. Az angolok mindmáig büszkék arra, hogy szabadabbak, mint a franciák (más kontinentális nemzettel meg nem is hasonlítgatják össze magukat). Nos az ő korabeli (19. – kora 20. századi) tankönyvek kétségkívül „liberálisabbak”, a politikai nyomást kevésbé mutatók, mint a franciáké. Ám (és nem csupán a kis Toliné tankönyveire gondolunk) érdemes lenne hosszabban idézni, mondjuk a francia forradalommal, a német gazdasági előretöréssel, az orosz birodalom állapotaival (stb.) kapcsolatos, mára már szégyenletesen elfogultnak, sőt hamisítónak tűnő tankönyvi passzusokból. Az pedig kiváltképp a politikai nyomásra látszik utalni, hogy a tankönyvek (a történelmieket) elmosás a különbséget whig és tory közt, mintha nem is lenne különbség. Elsőre talán az állam semlegességének (sokkal későbbi) teóriájára gyanakodhatnánk. Ám éppen nem erről van szó. Hanem arról, hogy a csak ezt a két változatot elfogadó kormányzás általában kíván lojalitást (mind whig, mind tory változatai számára), minden egyebet pedig hallatlanra vesz. És politikai nyomásra (még hozzá igen keményre) gyanakodhatunk akkor is, amikor a politikát (no nem az uralkodót) számúzzik a középiskolai oktatásból. Egészen számúzni ugyanis nemcsak nem lehet, a politika számára nem is kívánatos. Ám úgy tüntetni fel a politikát, mintha nem is az lenne, mintha csak a dolgok természetes folyásáról lenne szó – no, az már igen. Azt már képviselhetik, képviselniük is kell a tankönyveknek.

Az angol és a francia „tankönyvpolitika” közt húzhatunk egy élesebb cezúrát is. Történetileg persze két nagyon is különböző korszakról lesz szó, de a hosszú távú tendenciákat talán jól jelölhetjük. Gondoljunk arra, hogy egy igen jelentős váltás után (a második császárság sedani bukása, a párizsi kommun után, a Gambetta vezérlésével létrejött harmadik köztársaságban) az állam, a politika intranzigens republikánus és antiklerikális szisztémát vezetett be. Ez a tankönyvekben azonnal és igen intenzíven, és nagy nyomatékkal tükröződött. (Panaszkodott is nemcsak a klérus, de a paraszti-katolikus többség is, máig hangzó jaj-

szavakkal.) Tankönyv és tankönyv között nagyobb különbség aligha képzelhető el, mint egy második császárkori és egy harmadik köztársaságbéli közt. Hogy itt politikai nyomásról volt szó, nem is lehet kérdéses. Ám alig valamivel volt kisebb a cezúra a második világháború utáni Angliában. A Churchill leváltó Attlee (munkáspárti) kormány radikális fordulatot hozott az angol életben-politikában. (A változást – enyhén szólva – nyomatékosította a háborús győzelem, az új világrend megjelenése stb. is.) A tankönyvekben ez azonban szinte semmi változást nem hozott. Hayek hiába szólt arról, hogy immáron egyenes az út a szolgáshoz (a szocializmushoz), ez a tankönyvekből ugyan ki nem deríthető. A tankönyvek nem a politika útját járták. Hogy miért? Nyilvánvalóan az időbeli eltérés okán. Akkor már más szelek fújdogáltak. Hogy mifélek? Mindjárt látni fogjuk. Előbb azonban egy kis kerülő.

Talán túlon túl is kemény hangot ütöttünk meg a múlt századforduló körüli francia és angol tankönyvekkel kapcsolatban. Persze attól függ, honnan nézzük a dolgokat. A minden korlátja, elfogultsága, hamisítása ellenére mégiscsak „szabadelvű” nyugati tankönyvekre nehezedő (igen nagy) nyomás semmisnek tűnik a totalitárius rendszerek (fasizmus, náciizmus, bolsevizmus) hamisításai, torzításai, egyértelműen politika diktálta szörnyűségei mellett. Bizonytalán fölösleges az érveket és a tényeket sorjázgatni. Hogy a jüdische Physik (értsd Einstein hozadékát) nem lehetett tanítani a hitlerajban, hogy a genetika Liszenko által hozott cáfolataival teltek meg az orosz (pardon: szovjet) iskolakönyvek (vagy még inkább a micsurini zsenialitásokkal), hogy a Szovjetunió térképét akkor is élénk vörös színekkel kellett ábrázolni hazánkban, amikor a tanügyiek felszólaltak, hogy a nagy vörösségben olvashatatlanná válnak a városok és folyók nevei, az ilyesmi és számtalan társuk esete közismert, az idősebbek számára még személyes élményként is. (Amiként az is, hogy Petőfi Füstbe ment terv című költeményét is ki kellett cenzúrázni az elemi iskolai olvasókönyvből, mert terv nem mehet füstbe, amikor épp az ötévesre mozgósítunk).

Ha van példa politika és tankönyv mindennél szorosabb szimbiózisára, akkor a totalitárius rezsim példái páratlanul az első, legesleges sorban állanak. Talán nem is haszon nélkül. Példájuk, elrettentő példájuk volt az oka – többek közt – a nyugaton példátlanul alacsony szintre leszállt politikai nyomásgyakorlásnak. (Így az Attlee kormány oktatásügyi visszafogottságának is.) Ám totalitarizmus és állami semlegesség (róla később bővebben) közt számtalan átmenet található. Az egyik legmarkánsabb „átmeneti” formáció nyilvánvalóan az autokratív rendszer. Mint mondjuk nálunk a Horthy- és Kádár korszaké. Talán ezek az iskolapéldái a politika és a tankönyvek közötti viszony normál formáinak. Két dolgot jelent ez mindenekelőtt. A tabusítást egyfelől, azt, hogy bizonyos dolgokról nem lehet, semmiképp sem lehet szó a tankönyvekben, a mozgósítási jelleget másfelől, vagyis azt, hogy bizonyos dolgok iránt lelkesülést, helyeslést, elfogadást (stb.) kell tanúsítani. A magyar példákat mindenki ismeri, és ha nem, elég felütni – mondjuk – a *Betűbokréta* Horthy-korszakbeli elemi iskolás olvasókönyvek, vagy az ennek megfelelő hatvanas évekbeli művek bármelyik kötetét.

Érdekesebb, hogy tabuk is, lelkesülni valók is voltak bőségesen a korabeli, második világháború utáni nyugati tankönyvekben is. A franciák mindenkor igen

büszkék voltak a teljes, korlátlan szólásszabadságra. Amelynek persze, ha a tankönyveket nézzük, voltak bizonyos korlátai, még hozzá áthatolhatatlan korlátai. Hasonlóképp a németeknél (a nyugatnémeteknél) és az angoloknál is. A franciáknál tilos volt (csaknem napjainkig) a katonaság és a püspöki kar – nemcsak szidalmazása, de bármiféle bírálata is. Az angoloknál az államegyház és a királyi család, a királyság bírálata, megkérdőjelezése volt abszolút tilos, a németeknél a késő hatvanas évekig a Hitler-korszaknak nem az elemzése, de még az említése is. (Hatalmas Golo Mann monográfiájában írja a kiváló német történész, Urs Bitterli, hogy egészen monográfiája főhősének 1958-ban megjelent *Deutsche Geschichte*éig soha semmit nem olvashatott tankönyveiben a Hitler-korszakról. A könyv éppen ezért vált az ő és nemzedéke nagy olvasmányélményévé.)

Nem tudtam, mert valószínűleg nem is lehet egyenes vonalú fejlődéssort felállítani tankönyvek és politika kapcsolatában. A kiemelt, érintett tárgyak és témák meglehetősen szórást mutatnak. Ám mi a helyzet napjainkban? Mintha csökkent, sőt, mintha megszűnt volna a politika nyomása a tankönyvekre. Úgy tűnik, mintha ma már nem lennének sem tabutémák, sem lelkesültségre felszólító tárgyak a tankönyvekben. Leszállt volna róluk a politika? Elérkeztünk valamiféle aranykorba? Nem kevesen vélik így. Elsősorban az állam semlegességének teoretikusai. Ez a téma nyugaton a hetvenes évektől divatos, nálunk (elsősorban Kis János ténykedése nyomán) a kilencvenes évek egyik szlogenje. Ám ma már, a 2000-es évek első tizedének végén erősen megkérdőjeleződött a semleges állam modellje. Joggal. De a tankönyvekbe – nekem úgy tűnik – ma már nem a nem semleges, hanem, a kulturálisan, tanügyileg nagyon is aktív, korántsem semleges állam (vagyis a politika) szól bele. Nem ő szabja meg a tankönyvek alapvető irányultságát. Hanem micsoda? Itt egy kis kitérőt kell tennünk.

1927-től datálható politika és politikum megkülönböztetése. Eredetileg Carl Schmitt nevéhez fűződik (aki azzal vált igazán nevezetessé, hogy a hosszú kések éjszakája után azzal a címmel írt hosszú cikket, hogy *Der Führer schützt das Recht – A Führer védi a jogot*), ám mára tekintélyes iskola (a legtekintélyesebb) vette át finom megkülönböztetését. A politika ugyanis valóban csak(?) az állami-, a kormányhatalom terrénuma. Ám politikum van a politika (az állam megalakulása) előtt, alatt és után is. Politikává tehetnek bizonyos dolgokat politika alatti, politika melletti (vagy feletti) instanciák is. Ez a politikum, amely „kívülről”, a politikán kívülről jön, de politikaivá válik, akár tetszik ez a politikusoknak, akár nem, számolniuk kell, sőt – egy idő után – szinte csak velük kell számolniuk. Ilyen politikum a feminizmus, a vallási (vagy egyéb) fundamentalizmus, egyáltalán minden, ami (a teória vezető magyar képviselője, Bence György megfogalmazása szerint) „az egész politikai közösség jellegét meghatározó döntés rangjára emel olyan ügyeket, amelyek korábban magánügynek számítottak”. Ez a politikum vált ma – úgy vélem – a tankönyveknek a politikához képest sokkal fontosabb nyomásgyakorlójává. És ma nem a fölöttébb szerény, nem-semlegességét (elkötelezettségét) a semlegesség álarcájába rejtő, semlegességet szimuláló praktikái mögé rejtő politika az „ellenfél”, a tankönyveket meghamisító, azokat (sokszor brutálisan) meghatározó instancia, hanem a politikum, amely magának a politikának is diktál. És hogyan! És mennyire! És mi mindenben! Gondoljunk csak a politically

correct – már nálunk is dívó – rémuralmára. A nálunk még csak kevésbé, nyugaton azonban fölöttébb intenzíven érzékelhető (tankönyvek százaiban kimutatható) újabb és újabb tabuképzésekre, és a velük korrelációban álló lelkesültségre, kötelező témákra.

Ez az egész komplexum egy olyan – nemcsak uralomra törő, de sokhelyütt már rég uralmon lévő – gondolati-filozófiai-ideológiai konglomerátumra épül, amelyet legjobb elemzője (Tamás Gáspár Miklós) participatív/permisszív elméletnek (sőt világekorszaknak) nevezett és elemzett. Hadd idézzünk tőle hosszabban: „Ez az 'elmélet' akkor teszi elfogadhatóvá bármely személy számára akaratának vagy vágyainak bármely korlátozását, ha föltételezhető, hogy a döntésben az illető is részt vett, vagy a korlátozásba valamiképpen beleegyezett... Ez az elmélet nem ismeri el a tudásból és tapasztalatból eredő tekintélyt, ezért csak olyan pedagógiát fogad el, amely a gyerekeket meg óhajtja győzni, mintegy rábeszéléssel a tudományos tételek igazáról és az önfegyelem szükségességéről, s így intellektuálisan tönkretette az elemi népoktatást. Úgy véli, az örökölt kultúra közreműködésünk nélkül született, ezért vétek volna rákényszeríteni esetleg más értékekben hívő emberekre, s így műveltségi szempontból tönkretette a humanista gimnáziumokat és az egyetemet.” Tamás Gáspár Miklóst természetesen a participatív/permisszív elmélet politikai/politológiai vonatkozásai foglalkoztatják. De tételének és jellemzésének találó voltát a tankönyvek sokasága bizonyíthatja. Elkezdve onnan, amire A. Jászó Anna remek könyve (*Csak az ember olvas*) hívta fel a figyelmet az olvasás tanítása kapcsán, vagyis az elemi iskolai olvasókönyvek participatív/permisszív voltától, el az idegen nyelv tanítására szolgáló (akár közép- vagy felsőfokú) tankönyvek „édesgetéseitől”, a tanulót minden erőfeszítéstől megfosztani igyekvő jellegétől, el egészen a már említett tabukig: a fajra, nemre, képzettségre, szexuális beállítottságra, vallásra (stb.) tett, tehető minden megkülönböztetés, sőt minden utalás kínos kerüléséig, amelyek olyannyira megváltoztatták a nyugati tankönyvek hanghordozását is. Nos, ez tipikusan a politikum hatására, kényszerére, egyáltalán nem gyöngéd nyomására utal. Talán ideszámíthatjuk a tankönyvek (elsősorban a francia és a német tankönyvek, de az angolok sem lényegesen mások) szöveg és kép (illusztráció) arányainak drasztikus megváltozását. Tárgyanként persze különböző módokon, ám a humán tantárgyak esetében kiemelkedő módon megnőtt a képek, az ábrák, az illusztrációk mennyisége. Bizonyos, hogy ez a gyermeknek és középiskolai tanulónak (és nem, vagy csak alig a modern oktatáselméleteknek) tett kedvezés, vagyis meghajlás a participatív/permisszív politikum előtt. E sorok szerzőjének úgy tűnik, hogy a politikum fényes győzelmet aratott. Nyomása szinte csak a totalitárius politikához hasonlítható. (No persze túlzok, de az utóbbi már régmúlt, a mostani viszont...)

Valamiképp szintén a politikum hatására, nyomásgyakorló képességére vezethető vissza az, hogy míg századokon át a tankönyvek (nem politikai értelemben vett) konzervativizmusa volt nemcsak jellemző, de szinte kötelező is (a legújabb korok történelmét, irodalmát, sőt a legfrissebb természettudományos felfedezéseket sem tartották még „tankönyvérettnek”), ma (és úgy tűnik holnap még inkább) a divatok uszályába kerültek a tankönyvek. Magára adó tankönyvszerző már Magyarországon sem veheti hallatlanra a dernier crie (a legújabb di-

vat) parancsszavait. Ennek persze vannak igen jelentős pozitívumai is (például a francia középiskolai történelem- és földrajzkönyvek az Annales-iskola nagyszerű eredményeit közvetítik a tanulókhöz, az angol filozófiai tankönyvek az analitikus filozófia remek bemutatásai), ám nem csak biztos tudományos eredmények válnak, válhatnak divatossá. (Sőt!) A nyugati (és hovatovább a magyar) középiskolai történelemkönyvek egyre erősebben látszanak szinte napi politikai koncepciók és ellenkoncepciók hálójába kerülni (gondoljunk az egységes EU történelemkönyvek ábrándjaira), de tankönyv szinten is regisztrálható olyan – bizonyral tiszavirág életű – koncepciók nemcsak hatása, sőt vaskos jelenléte is, mint a posztmodern tudományelmélet (minden biztos tudományos eredmény cinikus megkérdőjelezése), az irodalmi dekonstrukció, vagy az új metafizikák (például fizika tankönyvekben is kimutatható időelméletek) sokszor hóbortos ötletei (stb.). Csak marginálisan érzékelhető még a vallási fundamentalizmusok tankönyvi jelenléte (pl. az evolúció biológiai tényének sima tagadása, a Biblia szószerinti értelmezése stb.), de már ez is elég ijesztő, kivált, ha tudjuk, hogy – ld. A fenti Bence György idézetet! – ilyesféle kérdések is politikummá, politikává tehetők. (Amiként azzá tehető az állati jogok kérdésköre is, bár tankönyvben ilyesmivel – még! – nem találkoztam.)

Egy ilyesféle cikk (amelyért méltán mentegetőztem) bizonyral nem fejezhető be javaslatok tételével. Hisz javasolni – bármit is e témában – csak az jogosult, aki a fentieknel sokszorosan nagyobb empirikus anyag alapján, sokszorosan bizonyítottabb tételek bázisán nyilatkozhat. Nem javaslat hát, ami most következik, inkább csak a téma iránt magát elkötelezettnek érző valaki kegyes óhaja: bár minél több **igazi** tankönyvvizsgálat állna rendelkezésünkre, és felvirágozna a szóban-írásban oly gyakran követelt tankönyv-elmélet műfaja is.